

«Ուրարտուի կառավարիչը»¹⁹ Այսպիսով, Ուրարտուի կառավարիչ Արամուի անվան վերջին հիշատակումից տասներկու տարի անց, մ. թ. ա. 833 թ., տարեգրության մեջ հանդիպում է նոր զահակալի անուն՝ Սեդուրի (Սարգուրի՝ 845—825), մի անուն, որն արդեն կայուն տեղ է գրավում ուրարտական հետագա թագավորների դինաստիայում:

Մեզ հասած հնագույն ուրարտական հուշարձանները գտնվել են Վանի շրջակայքից և վերաբերում են մ. թ. ա. IX դարի երրորդ քառորդին:

Վանա ժայռի արևմտյան ստորոտի, Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի միջնաբերդի մոտ պահպանվել է 0,75 մ լայնությամբ և մինչև 6 մ երկարությամբ հսկայական քարերից շարված կիկլոպյան պարիսպ, Պարսպի քարերի վրա հալոնաբերվեցին Սարգուրի Ա թագավորի²⁰ երեք արձանագրություն՝ միևնույն բովանդակությամբ, աստուրերեն լեզվով: Այնտեղ գրված է. «Սարգուրիի, Լուտիպրիի որդու, արձանագրությունը, մեծ թագավորի, հզոր թագավորի, տիեզերքի թագավորի, որին հավասարը չկա, զարմանալի հովվի, մարտից երկյուղ չունեցողի, թագավորի, որ ծնկի է բերել անհնազանդներին: Սարգուրին (եմ), Լուտիպրիի որդին, արքաների արքան, որը բոլոր թագավորներից հարկ ընդունեց: Սարգուրին, Լուտիպրիի որդին, ասում է. այս քարերը Ալնիունու քաղաքից ես բերեցի (և) այս պարիսպը կառուցեցի»²¹:

2. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՎԵՐՆԼՔԻ ՍԿԵՋԲԸ

Սարգուրի I: Սարգուրի Ա-ի քաղաքական և ռազմական գործունեության մասին մեզ հասած տեղեկությունները դժբախտաբար աննշան են: Նրա արձանագրությունների մեջ²² առանձնապես հետաքրքիր է արքայական տիտղոսաշարը, որն անշուշտ վկայում է այն մասին, որ Սարգուրին արդեն գերիշխում է նախկինում ինքնուրույն բազմաթիվ ցեղապետների, «թագավորների» և կառավարիչների վրա:

Ուրարտուի հզորացման փաստը Սարգուրի Ա-ի օրոք իր որոշակի արտացոլումն է գտել նաև ասորեստանյան թագավոր Սալմանասար Գ-ի տարեգրություններում և այլ արձանագրություններում, ըստ որոնց ասսուրական զորքին սոսկ մի անգամ է հաջողվում, այն էլ սկզբնական շրջանում, ներթափանցել Ուրարտուի արևմտյան երկրամասերը: Սա արդեն նման չէ այն սրընթաց և հաղթական արշավանքներին, որոնք ձեռնարկվում էին նույն թագավորի կողմից Սարգուրի Ա-ի նախորդի՝ Արամուի դեմ:

¹⁹ Sб'а АВИИУ, 28 (141).

²⁰ Արդյո՞ք արձանագրության մեջ հիշատակված Լուտիպրիի որդի Սարգուրին Արամուի հաջորդն էր, թե այլ դինաստիայից էր: Այդ հարցը լուծելու համար առայժմ տվյալներ չկան: Բայց հարկ է նշել, որ Արամուի և Սարգուրիի անունների հիշատակությունների միջև ընկած տասներկուամյա ժամանակամիջոցում միանգամայն հնարավոր էր ևս մեկ կառավարչի գոյությունը: Հմմտ. Г. А. Мелikianas, Напрн-Урарту, էջ 201: Ն. Ադոնցի կարծիքով, Արամուն և Լուտիպրին թեքես միևնույն անձնավորությունն են. տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 191—192.

²¹ YKH, I—3.

²² Sб'а նույն տեղում:

Դայան-Աշշուրի 833 թվականի արշավանքի ծայրագույն կետը Արածանիի ստորին հոսանքի շրջանն է, ուր նա հասնում է Բիտ-Ջամանի երկրի (այժմ՝ Դիարբեքիի շրջան) վրայով և անմիջապես դիմադրության հանդիպում Սար-լսեկով այդ արշավանքի մասին, հույսը դնում է իր բազմաքանակ զորքի վրա և դուրս գալիս դեմ հանդիման, որպեսզի ճակատամարտ տա:

Ճիշտ է, Սալմանասար Գ-ը հիշատակում է, որ ինքը ընդհարվում է Սար-դուրի Ա-ի հետ և նրան պարտության մատնում՝ «ներա զինվորների դիակներով լցնելով ընդարձակ տափաստանը»²³, սակայն այս խոսքերից, որոնք չափազանց շոր ու ժլատ են (համեմատած այլ հաղթանակների փառաբանումների հետ), ինչպես նաև այն փաստից, որ այստեղ այլևս ոչինչ չի ասվում ուրարտական այլ տերիտորիաների նվաճման, ավարառության և այլնի մասին, երևում է, որ Սալմանասարի այս արշավանքը էական հաջողությունների չի հանգել: Պատահական չէ նաև, որ արձանագրության մեջ շեշտված է ուրարտական զորքերի բազմաքանակությունը և Սարդուրիի անսասան կամքը՝ ճակատամարտը ընդունելու:

Հետագայում Ասորեստանը երեք տարի շարունակ զենք չի բարձրացնում Ուրարտուի վրա, իսկ այնուհետև, 830 թվականին, բավարարվում է Վանա լճից դեպի հարավ ընկած Խուբուշկիայի²⁴ ասպատակությամբ, ուր նրա թագավոր Դատանայից հարկ է ստանում²⁵, Հատկանշական է, որ Դայան-Աշշուրը չի համարձակվում այլևս ներխուժել Ուրարտուի տերիտորիայի խորքերը և շարժվում է դեպի հարավ-արևելք՝ Ուրմիա լճից հարավ ընկած երկրները (Մանա, Պարսուա): Հավանական է, որ Սալմանասար Գ-ի զորահրամանատարը Խուբուշկիայում դիմադրության է հանդիպել ուրարտական զորքերի կողմից և այդ պատճառով էլ փաստորեն ստիպված է եղել նահանջելու: Համենայն դեպս Սալմանասար Գ-ը հաջորդ տարում (829) դարձյալ Խուբուշկիա է ուղարկում Դայան-Աշշուրին: Այս անգամ ևս, ինչպես և նախորդ տարում, ասորեստանյան զորքը չի խորանում Ուրարտուի տերիտորիան, այլ շարժվում է դեպի հարավ՝ Մուասիր, իսկ այնուհետև ընթանում դեպի հյուսիս-արևելք՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ափերը (Գիլգան):

Այսպիսով, Սարդուրի Ա-ի տիրապետության ժամանակաշրջանում արդեն սկսվում է Ուրարտուի վերելքը, ոչնչ արտահայտվում է ամենից առաջ նրա ռազմական հզորության աճման մեջ: Ասորեստանը այլևս այն աստիճանի սարսափելի հակառակորդ չէր Ուրարտուի համար, ինչպես առաջ:

Առաջավոր Ասիայում իր առաջնությունն ապահովելու համար Ասորեստանի մղած շուրջ հարյուրամյա պատերազմները, բնականաբար, իրենց բացասական կնիքն էին դրել երկրի տնտեսական վիճակի վրա: Դրան պետք է ավելացնել Սալմանասար Գ-ի թագավորության վերջին տարիներին պետության ներսում ծագած երկպառակությունը՝ Սալմանասարի որդիներից մեկի՝ 827 թվա-

²³ АВИИУ, 28 (141).

²⁴ Արեւելյան Տիգրիսի (Ջերմ) հովիտը:

²⁵ Տե՛ս АВИИУ, 28 (159).

կանին հոր դեմ բարձրացրած ապստամբությունը, որն ընդգրկեց թագավորության նշանակալից մասը²⁶։

Է՛լ ավելի սակավ են տեղեկությունները Սարգուրի Ա-ի ներքին գործունեության մասին։ Հայտնի է, որ նա զգալի ծավալի շինարարական աշխատանքներ է ձեռնարկել Տուշպայում (հայկական Տոսպ, հետագայում՝ Վան)։ Այդ քաղաքի միջնաբերդի մոտ հսկայական քարերով կառուցված պարսպի վրա փորագրված արձանագրությունները, ինչպես նշվեց, հաղորդում են. «Այս քարերը Ալնիունու քաղաքից են բերեցի (և) այս պարիսպը կառուցեցի»²⁷։ Հետաքրքիր է, որ այդ պարսպի քարերը իսկապես միանգամայն տարբերվում են Վանի ու նրա շրջանի մյուս կառույցների քարերից։ Շինանյութի բերովի լինելը, գույնը և հեռավոր վայրերից²⁸, անկասկած է, թեև Վանի շրջակայքում, ինչպես հայտնի է, քարը անպակաս է։ Այդ հանգամանքը վկայում է ոչ միայն այն առանձնահատուկ ուշադրության մասին, որը նվիրել է շինարարությանը Սարգուրի Ա-ը, այլև նրա ժամանակվա ուրարտական պետության նշանակալից նյութական հնարավորությունների մասին։

Այսպիսով, Սարգուրի Ա-ի ժամանակ սկզբնավորվել է շինարարական այն գործունեությունը, որը մեծ թափ ստացավ ու հսկայական ծավալի հասավ ուրարտական հաջորդ թագավորների օրոք։ Սարգուրի Ա-ի շինարարական գործունեությունը շարունակում է նրա որդի Իշպուինի թագավորը։

Իշպուինի գաղթնեությունը։ Իշպուինի թագավորությունը տևել է շուրջ մեկ և կես տասնամյակ (825—810)։

Իշպուինի մեզ հասած արձանագրությունները, որոնք գրված են արդեն ուրարտերեն լեզվով, թվով սահմանափակ են²⁹ և բացառապես շինարարական բնույթ ունեն։ Նրա շինարարական գործունեությունը ծավալվել է մի կողմից Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայում ու նրա շրջակայքում, մյուս կողմից՝ Արածանիի վերին հոսանքում։

Իշպուինին գերազանցապես զբաղվել է երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմամբ՝ կառուցելով մի շարք ամրոցներ։

Ասորեստանի Սալմանասար Գ թագավորի մահվանից հետո, նրա որդին՝ Իշպուինի ժամանակակից Շամշի-Ադադ Ե-ը (823—810) զգալի ջանքերի գնով կարողանում է վերջ տալ թագավորական իշխանության դեմ ձեռնարկված, տարիներ շարունակվող, ընդվզումներին և կրկին միավորել Ասորեստանը։ Որոշ նախադրյալներ են ստեղծվում փոքրիշատե վերականգնելու պետության տրեստեսական և ռազմական խարխլված հիմքերը։ Սակայն Շամշի-Ադադը ի վիճակի չէր Ասորեստանին լիովին վերադարձնելու նրա երբեմնի հզորությունը։ Այսպես, ի տարբերություն իր նախորդների, Շամշի-Ադադը փաստորեն հրաժար-

²⁶ Տե՛ս B. B. Струве, История древнего Востока, М., 1941, էջ 305—306։

²⁷ УХН, 1—3։

²⁸ Ալնիունու քաղաքի տեղը առայժմ պարզված չէ։ Լեման-Հաուպտը և Վ. Բելթը կարծում են, որ Սարգուրիի կառուցած պարսպի քարերը պետք է բերված լինեն հեռավոր վայրից՝ Վանա լճի վրայով Մանազկերտի շրջանից (տե՛ս C. F. Lektman-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin und Leipzig, 1926, II, 2, էջ 19—20)։

²⁹ Տե՛ս УХН, 4—18։

վում է անդրեմփրատյան երկրներում, հատկապես Ասորիքում, Ասորեստանի ունեցած գերիշխանությունից³⁰,

Ուրարտուն, ընդհակառակը, շարունակում էր վերելք ապրել և տարեցտարի ավելի ու ավելի լուրջ ախոյան էր դառնում Ասորեստանի համար: Նրանց ռազմական ընդհարումներն այլևս էական օգուտ չեն տալիս Ասորեստանին: Շամշի-Ադադ Ե-ին մեկ անգամ է հաջողվում ներխուժել Ուրարտուին սահմանամերձ հուբուշկիա երկիրը և նվաճել Ուրմիա լճից հարավ ընկած Շուրդիրա քաղաքը³¹, Եթև այս վերջինը իսկապես Ուրարտուին էր պատկանում, ինչպես կարելի է հզրակացնել ասսուրական արձանագրություններից³², ապա Ուրարտուն խիստ ընդարձակած պիտի լիներ իր սահմանները հարավ-արևելյան ուղղությամբ: Այստեղ հիշատակված է Ուշպինայի (այխսնքն՝ Իշպուինի) 11 «քաղաքների» ու նրանց շուրջը ընկած բնակավայրերի գրավումը և Նաիրի երկրի թագավորներից որպես հարկ լծկան ձիերի ստանալը:

Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ գահակալությունը: Ուրարտուի պատմության մեջ առանձնակի աշխուժություն է նկատվում հատկապես այն ժամանակվանից, երբ երկրի ղեկավարման գործին մասնակից է դառնում Իշպուինիի որդին՝ Մենուան: Պահպանվել են ոչ մեծաթիվ, սակայն զգալի արժեք ներկայացնող արձանագրություններ՝ Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ թագավորության վերաբերյալ³³,

Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ արձանագրություններում, մասնավորապես նշանավոր Քելիշիի երկլեզվյան ասսուրա-ուրարտական արձանագրության մեջ³⁴ առաջին անգամ հանդիպում է Ուրարտու պետության ինքնանվանումը: Այստեղ, ասսուրական տեքստում հանդես եկող «թագավոր Նաիրի երկրի» արտահայտության դիմաց, ուրարտական տեքստում կարդում ենք՝ «թագավոր Բիաինիլի երկրի»: Այս անվանումը այսուհետև բազմիցս կրկնվում է ուրարտական բոլոր թագավորների արձանագրությունների մեջ որպես պետության անուն: «Բիաինիլի» անունը հետագա սերունդներին հաղորդվել է «Վան» ձևով և Ուրարտուն հաճախ անվանում ենք Վանի թագավորություն³⁵:

Իշպուինիի և Մենուայի օրոք Ուրարտուի սահմանները ընդլայնվում են ոչ միայն հարավ-արևելյան, այլև հյուսիսային ուղղությամբ: Հարավ-արևելքում, օրինակ, նրանց տեսնում ենք Նախ Արդինի-Մուսասիրում՝ Մեծ Զաբի վերին հոսանքի շրջանում, ուր երկրի նվաճումից հետո կառուցվում են պաշտամունքային շինություններ և զոհեր մատուցվում ուրարտական աստվածներին: Այնուհետև, նրանք հասնում են Մեհիշտա քաղաքը (Ուրմիա լճից հարավ, ասո-

30 *St^u В. В. Струве, История древнего Востока, т. 36; И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, т. 84.*

31 *St^u АВИИУ, 73.*

32 *St^u նույն տեղում, 34.*

33 *St^u УКН, 19—27.*

34 *St^u նույն տեղում, 19.*

35 Սույն հրատարակության մեջ, սակայն, պահպանված է երկրի՝ գիտության մեջ ավանդաբար արմատացած «Ուրարտու» անվանումը, որը կիրառել են ինչպես ասորեստանցիները, այնպես էլ ուրարտական արքաներից Ռուսա Ա-ը, իր ասուրներն արձանագրության մեջ (տե՛ս *УКН, 264, ա.», 27)*:

րեստանյան Մես(ս)ի^{35ա} և ապա՝ մինչև Դիալայի (Տիգրիսի վտակի) ակունքները, ուր նվաճում են Բարշուա (Պարսուա) երկիրը և մեծահարուստ ավարով վերադառնում Ուրարտու։ Սրանով Ուրարտուն մարտահրավեր է նետում Ասորեստանին՝ ընդհուպ մոտենալով նրա արևելյան սահմաններին։

Հյուսիսային ուղղությամբ ձեռնարկված արշավանքների ընթացքում ուրարտացիները հասնում են մինչև Արաքս գետի վերին հոսանքը (Ուխտերուխի) և պատմական Կղարջք (Կատարգա)։ Հյուսիսում ընկած էթիունի հզոր ցեղային միության օգնությամբ անգամ ի վիճակի չի լինում կասեցնելու ուրարտական զորքերի հաղթարշավը հիշյալ երկրների վրայով։ Այդ հաղթանակների արդյունքներն այնքան էական էին ուրարտական պետության համար, որ Իշպուհինի և Մենուան անհրաժեշտ են գտնում դրանք հավերժացնելու բազմաթիվ արձանագրություններով, որոնցից պահպանվել են չորսը³⁶։

Այսպիսով, Իշպուհինի և Մենուայի թագավորության օրոք Ուրարտուն զգալի թվով տերիտորիաներ էր ընդգրկել իր սահմանների մեջ։ Այդ մասին տեղեկանում ենք ոչ միայն ռազմական արձանագրություններից, որոնց մեջ հիշատակվում են նվաճված երկրները, ոչ միայն այդ երկրներում կանգնեցված կոթողներից, այլև Ուրարտուի պաշտոնական պանթեոնը ներկայացնող՝ հետագայում «Մհերի դուռ» անվանված հայտնի արձանագրությունից, որի մեջ թվարկված են ուրարտացիների կողմից պաշտվող և պետության մեջ մտնող մյուս երկրների, ցեղերի ու քաղաքների աստվածները³⁷։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԵՐԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՆԱԿԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՈՐԵՆԻՆ՝

Ցեղային կազմավորումներ Հայկական լեռնաշխարհում։ Մ. թ. ա. X—IX դարերի ընթացքում աստիճանաբար ստեղծվում է քաղաքական այն իրադրությունը, որի հետ ստիպված եղան գործ ունենալ հետագա դարերի մեծ նվաճողները՝ ասորեստանցիներն ու ուրարտացիները։ Ըստ երևույթին, այդ դարերում Փոքր Ասիան աստիճանաբար ուշքի էր գալիս այն ցնցումներից, որոնք կապված էին իսթական թագավորության անկման հետ, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում, արտաքին ներխուժումներից ղերծ գրեթե երկուհարյուրամյա զարգացումը հնարավորություն ստեղծեց դասակարգային հասարակության ձևավորման և պետական կազմավորումների առաջացման համար։

Եփրատի վերին հոսանքի շրջանից հյուսիս (Ճորոխի հովտում) մ. թ. ա. XII դարից մինչև VII դարը վկայված է Դայանի (ուրարտ. Դիաուխի, հայկ. Տայք) երկիրը, որն իր կազմի մեջ էր առնում մի շարք առանձին ցեղերի տերիտորիաներ, Այստեղի բնակչությունը թերևս խուրրիական էր։ Թիգլաթպալասար Ա-ի տարեգրությունների համաձայն, մ. թ. ա. XII դարում արդեն Դայանիի թագավոր Սենին առաջատար տեղ էր գրավում լեռնաշխարհի իշխողների շարքում։ Մ. թ. ա. VIII դարի մոտերքը Դայանին լեռնաշխարհի ամենահա-

35ա Տե՛ս Կ. Բ. Արդյոնյան, Брайнилы (Урарту), Ереван, 1970, էջ 143—144։

36 Տե՛ս ՄԿՈ, 20—23.

37 Տե՛ս ՄԿՈ, 27.